

QARA MUSTAFAYEV

**DÜŞÜNƏK
VƏ
DÜŞÜNDÜRƏK**

(orijinal aforizmlər, esselər və kəlamlar)

BAKI – 2011

Redaktor:

Məcnun Babayev, Rusiya Ekologiya Akademiyasının akademiki, biologiya elmləri doktoru., professor

Rəyçilər:

Tariyel Talıbov, AMEA-nın müxbir üzvü, əməkdar elm xadimi, biologiya elmləri doktoru, professor

Ağavəli İbrahimov: Biologiya elmləri doktoru, professor

Mustafayev Q.T. *Düşünək və düşündürək.*
Bakı, «SABAH» nəşriyyatı, 2011, 406 səh

İSBN 978-9952-453-05-8

Kitabda əhaliyə və onun ətraf mühitinə dair müəllifin 60 illik təcrübəsindən irəli gəlmiş 500-ə qədər orijinal aforizm, esse və elmi kalamdan bəhs olunur. Əsas məqsəd hər bir oxucunun özünü dərk etməsinə yardımçı olmaqdır. Bunun üçün bəşəriyyətin uzun müddətli tarixi inkişafında olan uğurlar və problemlər müqayisə edilib, adamların rəftarındakı çatışmazlıqları aradan qaldırmaq yolları xatırlanıb. Bundan əlavə həyatın 151 ilkin tələbi, 101 suala cavab, 70-ə qədər termin və anlayışın açıqlanması, sonda isə tövsiyə olunan ədəbiyyat verilib. Kitab müxtəlif səviyyəli oxucular üçündür.

M $\frac{1907000000}{029 - 2011}$

©.Q.T.Mustafayev– 2011

282832

57
+ M85

**ÜMUMMİLLİ LİDER HEYDƏR ƏLİYEV
CƏNABLARININ ƏZİZ RUHUNA İTHAF EDİLİR**

MÜNDƏRİCAT

Redaktordan	4
Rəyçilərdən	8
Müəllifdən.....	12
Orijinal aforizmlər, esselər və kəlamlar	16
101 suala 101 cavab.....	336
Həyatın 151 ilkin tələbi	349
Oxucuların azad mülahizəsinə buraxılan suallar	356
İstifadə olunmuş terminlərin açıqlanması	359
Orijinal aforizmlər, esselər və kəlamların alfavit siyahısı	364
Xülasə	388
Резюме	391
Summary	395
Tövsiyə olunan ədəbiyyat	398

Redaktordan:

«Düşünmək fəaliyyətinin təməlidir»

Hörmətli oxucular Qara Mustafayevi yaxşı tanıyırlar. Alim əsərlərindən məşhurlaşır. Qara müəllim 60-dan çox kitab (*monoqrafiya, dərslik, dərs vəsaiti, elmi-publisistik kitab və s.*), 1000-ə qədər elmi və dövrü mətbuat məqalələrinin müəllifidir. Lakin Qara müəllimin əsərlərini oxuyanlar da onu AzTV-nin «Təbiəti sevənlər» adlı proqramının 35-illik fasiləsiz aparıcısı kimi tanıyır, sevir və görəndə deyirlər: «Bu ki, bizim Qara müəllimdir».

Qara Mustafayev təbiətin sirlərini açdıqca özü də sirli-sehrli bir tədqiqat obyektinə çevrilib. 2007-ci ildə Qara müəllim öz xələfi ekoloq-şair Anar Məmmədovla birlikdə nəşr etdirdikləri «Həyat və Poeziya» adlı və çox dəyərli kitabın təqdimatında mən də iştirak etdim. Əsərin müzakirəsi, ona verilən yüksək qiymət indi də gözlərimin qarşısından getmir. Onların elə həmin ildə (2007) nəşr etdirdikləri «İzahlı ekoloji lüğət» adlı kitaba gündəlik müraciət etdikcə, düşünürəm ki, kiçik bir kitabda nə qədər hikmət olarmış.

Professor Qara Mustafayevin iki kitabı bilavasitə insana və insanlığa həsr edilib: «İnsanın ekologiyası» (1999) və «İnsanın uğurları və problemləri» (2004). Həmin kitablar müəllifin zəngin ekoloji, sosioloji və psixoloji bilikləri əsasında yazılmış yeniliklərdən ibarətdir. Poeziyanı hamı sevdir, Qara müəllim isə şair qəlblə böyük insandır.

Onun «Əməl güzgüdür» adlı yeni kitabı həcminə görə çox böyük deyil, tərəzidə çəksək bir neçə yüz qram olar, amma məzmunca bir neçə tondur. Bu kitabı oxuyub, onun müəllifi Qara müəllimin ülgüc kimi iti və çoxsahəli ağılına,

istedadına, incə zövqünə, böyük və həssas insanlığına heyran olmamaq mümkün deyil. Buna inanmaq üçün müəllifin bu kitaba yazdığı 1,5 səhifəlik «Ön sözü»nü oxumaq da kifayət edər. Redaktorluğu mənə etibar edilmiş "Gəlin düşü-nək" kitabı "Əməl güzgüdür" kitabının inkişaf etdirilmiş yeni variantıdır.

Burada 500-ə yaxın orijinal aforizm, esse və kəlamın siyahısı əlifba sırası üzrə verilərək səhifəsi göstərilir. Oxucu həmin siyahıdan istədiyini tez seçib oxuya bilər. Müəllifin «Ön sözü»ndə «Kəlam» anlayışına verdiyi izahat da orijinaldır. Qara müəllimin düşündüyü kəlamlar, aforizm və esse təbiətə və cəmiyyətə dair çoxlu mövzunu əhatə edir: təbiət, adam, insan və insanlıq, əhali və cəmiyyət, mədəniyyət, din və elm, ekoloji vəziyyət, qanunçuluq, peşə haqqında, tibb, səhiyyə və s.

Bu mövzulara dair düşünən müəllifin əsas məqsədi hər bir oxucunun özünü dərk etməsinə köməkçi olmaqdır. Özünü dərk etməyin yolları açıqlanır. Böyük təvazökarlıqla özünün də çatışmazlığını vurğulayır. Kitabda elə bir kəlam, aforizm və esse yoxdur ki, orada oxucu özünü duya bilməsin. Yazılar lokal və məntiqli verilib. Allahın təkliyi və bö-yüklüyü, ona inam və sevgi elmi dəlillərə əsaslanıb.

Müəllif istifadə etdiyi 50-yə qədər termin və anlayışın elmi açıqlamasını izahlı lüğət formasında verməklə (kitabın sonunda) oxucular tərəfindən kitabın dərk edilməsini asanlaşdırıb. Hamımızın hər yerdə və hər gün dediyimiz, lakin elmi mənasına varmadığımız söz, termin və anlayışlar qısa və aydın şərh edilib (xəyal, qəlb, idrak, vicdan, namus, can, ruh, iradə, könül, qeyrət, hiylə, bəxt, daxili tələbat və s.). Oxucuların 101 sualına Qara müəllimin cavabları insanlığa

çağırışdır. «Həyatın 151 ilkin tələbi» başlığı altında verilmiş tövsiyələrdən hər kəs öz payını götürməlidir. Əlavə oxumağa tövsiyə edilmiş ədəbiyyat müəllifin aforizm, esse və kəlamlarını daha geniş öyrənməyə kömək edə bilər.

Sonda üzümü əziz oxuculara tutub demək istəyirəm ki, Qara müəllimin bu kitabını oxuyun, peşman olmazsınız. Allaha yalvarıram ki, Qara müəllimə və onun kimilərə hələlik qıymasın.

Məcnun BABAYEV,
biologiya elmləri doktoru, professor

Rəyçidən:

«Düşünmədən görülən iş uğur gətirməz»

Mən professor Qara Mustafayevi yaxşı tanıyıram. Onun geniş elmi spektrinə, nümunəvi pedaqoqluğuna, yüksək insanlığına və kəsərli qələminə bələdəm. Hörmətli oxucular da Qara müəllimi çoxsaylı əsərlərindən, telefilm-lərindən və Az.TV-nin «Təbiəti sevənlər» proqramının 35 illik fasiləsiz aparıcısı kimi yaxşı tanıyırlar və sevirlər. Mən bu böyük insanın tələbəsi olmuşam və onu tanıyıb sevirəm.

Qara müəllimin bütün kitabları (60-dan çox) rahat oxunur və düşündürücüdür. Əlinizdə saxladığınız «Gəlin düşünək» kitabına valeh olmamaq mümkün deyil. Kitabın adı çoxsaylı cildlərə sığmaz (bunu müəllif ön sözündə etiraf edir). İnsanın yaradıcılığının bütün çalarlarını göstərən «güzgüsü» onun əməlidir, əməl üçün isə düşünmək tələb olunur. Mən deyərdim ki, bu kitab da Qara müəllimin güz-güsüdür. Sözümə inanmaq üçün ön sözü və son sözü oxumaq kifayət edər.

Kitabın əsasını təşkil edən 500-ə qədər orijinal aforizm, esse və kəlamlar əhaliyə və onun ətraf mühitinə həsr edilib. Burada hər kəs özünün qəlbini, aqlını, istedadını, irsi proqramını, dinə, elmə, qanuna, mədəniyyətə, tədrisə, marifçiliyə, vətənə, təbiətə və s. fəaliyyət formalarına öz münasibətini arayıb yoxlaya bilər, cəmiyyətin inkişafında müdrək-kamil şəxsiyyətlərin əhəmiyyətini dərk edə bilər.

Kitabda adamların insanlığa ləkə gətirən heyvani, şeytani xislətləri sadalanır və bunlardan yaxa qurtarmaq insanlaşma yolunda böyük inkişaf hesab edilir. Eyni vaxtda yaxşı göstəricilər ön plana çəkilib alqışlanır. Bu baxımdan pey-

ğəmbərimiz Həzrəti Məhəmmədin rəhbərliyi və insanlığı ümumbəşəri ideal kimi xarakterizə olunur, onun fəaliyyətinin bütün göstəriciləri əlçatmaz zirvə hesab edilir. Müəllif hamının qəlbincə - ürəyincə yazır ki, Həzrəti Məhəmmədin çoxparametrlı fəaliyyətinin göstəriciləri kompleks halda onun özündən başqa heç kimdə olmayıb və gələcəkdə də ola bilməz. Amma peyğəmbərimizin (ə.s.) buyurduğu həyat yolu ilə getməyə hər kəs can atmalıdır.

Kitabda 101 suala müəllifin 101 cavabı diqqəti cəlb edir. Qara müəllimə verilmiş bu suallar çox düşündürücü, cavablar lakonik və orijinaldır. 70-dən çox anlayışın açıqlanması soy-kökümüzün dərinliyini və bir sıra elmləri əsrlərlə qabaqlamasını sübut edir. Kitabın tərbiyəvi əhəmiyyəti misilsizdir. «Həyatın 151 ilkin tələbi» adlı tövsiyələr az yaşlı uşaqları tərbiyə etmək, az savadlı böyüklərə düzgün həyat yolu göstərmək üçün yaxşı reklam xarakterli məlumat, yaddaşı itiləyən materialdır.

Bu kitab haqqında mənim qərarım budur ki, Qara müəllim özünün 500-ə qədər orijinal aforizmləri, esseləri, kəlamları və onları müşayiət edən köməkçi yazıları vasitəsilə məqsədinə nail olub. Kitab sübut edir ki, düşünülmüş əməl güzgüdür və hər kəsin özünü dərk etməsinə yardımçı ola bilər.

Allah Qara müəllim kimi alimləri xalqımıza çox görməsin.

Tariyel Talibov

AMEA-nın Naxçıvan MR filialında bioloji resurslar bölməsinin rəhbəri, MEA-nın müxbir üzvü, əməkdar elm xadimi, b.e.d., professor

Rəyçidən:

«Düşünək və düşündürək» kitabı hamiya məktəbidir

Mən Qara Mustafayevi yaxşı tanıyıram. Son 25 ildə BDU-nun biologiya fakültəsinin dekanı işlədiyim müddətdə isə daha da yaxından tanımışam. Qara müəllimin kitablarına rəy yazmaq da mənim üçün ilk dəfə deyil, bəlkə 10 dəfədən də çoxdur. Qara Mustafayev ilə əməkdaşlıq etmək çox asan və xoşdur. O, kafedra müdiri və Elmi-Metodiki şuranın sədri, mən dekan olduğum şəraitdə bir-birimizi ilk sözdən dərhal dərk etmişik. Çox ismətli, zəngin və müdrik insandır. Hüdudsuz güzəştə getməyi bacarır. Məntiqi güclü, elmi geniş olduğu üçün qarşısındakını tez inandıra bilir. Formaca özü kimi sadə, məzmunca dərin dili var. Necə danışarsa, elə də yazır. Öz ixtisası sahəsində Azərbaycan dilinin inkişaf etməsində kifayət qədər xidməti var.

Qara Mustafayev ilk ekoloqlardan biridir, bu sahədə 1950-ci illərdən fəaliyyət göstərir. Oxuculara təqdim edilən «Düşünək və düşündürək» adlı yeni kitabı birbaşa əhaliyə və onun ətraf mühitinə həsr etdiyi yeddinci kitabdır. 1999-cu ildə «İnsanın ekologiyası», 2004-cü ildə «İnsanın uğurları və problemləri», 2006-cı ildə «Həyat və poeziya», 2008-ci ildə «Ataların sözü – xalqın gözü», 2009-cu ildə «Əməl güzgüdür», indi də «Düşünək və düşündürək» adlı kitabı. Mən bu kitabların hamısına redaktor, ya da xüsusi rəyçi olmuşam.

«Düşünək və düşündürək» kitabı sadəcə bioloji-ekoloji traktat deyil, işıqlı bir insanın həyat məktəbidir. Kitabın əsasını müəllifin 500-ə qədər orijinal aforizmləri,

esse və kəlamları təşkil edir. Bunlar əhalinin həyatının bütün sahələrini və onun ətraf mühitinə münasibətinin tarixi çalarlarını əhatə edir. Tövsiyələrin çoxunu yaxşı reklam kimi tez-tez səsləndirməyə dəyər. Televiziyada və ya qəzetlərin birində «Gəlin düşünək» adlı rubrika açıb, bu kitabın içərisini əhaliyə yaymaq yaxşı olar. Kitabı oxuyan və ya dinləyən hər kəs özünü dərk etmək üçün yeni yollar tapacaq, içərisinə heç bir qəzəb-pislik yığılmasına imkan verməyəcək, insan kimi yaşamağını təkcə bioloji həyat tərzinə dəyişə bilməyəcək. Bir sıra məlumatlar tələbələr üçün dərs vəsaiti kimi fayda verə bilər.

İstərdim ki, oxucular Qara müəllimin yeni inandırma üsuluna diqqət etsinlər. Məsələn, *həyat yolunun düzgün olub-olmamasını göstərən fəaliyyət formaları* adlı kəlamın məzmununa baxaq. Hər kəsin fəaliyyətinin bir sıra parametrləri tezis və antitezis formasında müqayisə edilib. Hamı dərk edəcək ki, onun özü üçün tezislər məqbuldur, antitezislər isə yolunu azmışların qarşısında qırmızı işıq yandırır, onları düzgün yola səsləyir. Peyğəmbərimiz (Ə.S.) Həzrət Məhəmməd haqqında bu kitabda verilmiş bir səhifəlik yazı bütün bəşəriyyət qarşısında yaşıl işıq yandırır. Ulu öndərimiz *Heydər Əliyev* və onun layiqli davamçısı əlahəzrət *İlham Əliyev* haqqında yazılmış bir neçə cümlə Azərbaycan xalqının xoşbəxtlik yolunu göstərir.

Kitabda «101 suala 101 cavab» çox düşündürücüdür, soy-kökümüzün mənəvi zənginliyini və qədim vaxtlardan bəri insanlığa can atmasını sübut edir. Dilimizin ucunda olan 50-dən çox anlayışların açıqlanması oxucuların yaddaşını itiləməyə xidmət edir. Ədəbiyyat siyahısı özünüdərk probleminə əlavə kömək məqsədi güdür.

Rəyimin sonunda Qara müəllimin əvvəlki kitablarına yazdığım rəylərin sonluğunu təkrar edirəm: Qara Mustafayevi Allah qorusun.

Ağavəli İbrahimov
Biologiya elmləri doktoru, professor

Müəllifdən

«Bşəriyyətin müasir tələbləri»

Əziz oxucular, hər kəs keçmişinin nəticəsi, indisinin real durumu, gələcəyinin başlanğıcıdır. Hər bir canlı kimi, insan da yaranır, yaşayır, ölür, yeni tərkibdə, yeni formada və yeni məzmununda təkrar yaranır. Ölüm heç kimin xoşuna gəlmir, amma ondan qaçmaq da olmur. Verilmiş fiziki ömrü yaşaya bilmək böyük qoçaqlıqdır. Mənəvi ömrü uzatmaq daha da böyük uğurdur. Bu hər kəsin əməllərindən asılıdır. İnsan eşitdiklərinin əksəriyyətini tez unudur, gördüklərini uzun müddət xatırlayır, özü etdiklərini isə ömrü boyunca yadında saxlayır. Ona görə deyirlər ki, hər kəsin əməli onun güzgüsüdür.

Əlinizdə saxladığınız bu kitabda Adəm övladlarının keçmiş, indisi və gələcəyi haqqında düşünə bildiyim 500-ə qədər orijinal aforizm, esse, elmi kəlam və onların açıqlanması verilib. Kitabı oxumağa səbriniz çatarsa, mənim qəlbimin və aqlımın tələblərini bilərsiniz, onların bəzisini əmələ çevirərsiniz, mən də insanlıq naminə nə isə etmiş olaram. Kəlam adi söz deyil, adi cümlə də deyil, təbiətə və insanın fəaliyyətinə dair dini ruhani və elmi-dünyəvi nəticələrdir. Kəlamın faydalı olması onun təsirli və real olmasından asılıdır. Elm, din, mədəniyyət, incəsənət, texnologiya və siyasətin dəyərli yenilikləri onların müəlliflərinə məxsusdur. Quran ayələri Allahın kəlamlarıdır. Məhəmməd (ə.s) peyğəmbərin və Həzrət Əlinin (ə.s.) hədisləri və kəlamları ruhani qanun hüquqludur. Hacı Fərhad Mirzənin (1997) kəlamları ruhani tövsiyələrdir. XVII əsrin böyük mütəfəkkiri Baltasar Qrasianın (2001) «Kamillik elmi» adlı fəlsəfi trak-

tatı həyat haqqında tövsiyələrdir. Müdrik kəlamlar bioloji varlıqdan şəxsiyyətə ucalmaq yoludur (Abbasov, 2003). Aforizm qaranlığı işıqlandıran sözlərdir. Esse yeni məzmunlu qısa mətnidir.

Hörmətli oxucuların əlində saxladığı bu kitab müəlifin 60 illik təcrübəsindən irəli gəlmiş orijinal düşüncələrdən ibarətdir. Bunlar qəlb, ağıl, istedad, irsiyyət, təsərrüfat, ərzaq, təbiət, torpaq, vətən, din, elm, mədəniyyət, adət, qanun, tədris, maarifçilik, əhali, sosial əlaqələr, insanlıq və s. mövzulara daxildir. Məqsədim istəklil oxucuların özünü dərk etməsinə yardımçı olmaqdır. Dünya əhalisinin hər birinin ömründə ən böyük çətinliyi özünü dərk etməsidir. Özünü dərk edən insan Allahı tanıyır, ona ən dərin sevgi bəsləyir, tələblərinə əməl edir və heç bir çətinlik qarşısında aciz qalmır. Beləsini Allah hifz edir. Mən öz təcrübəmdən anlayıram ki, insanın özünü dərk etməsi 50-60 yaşından sonra güclənir. Hələ indi də (80 yaş) deyə bilmərəm ki, özümü tam dərk etmişəm. Özünü tam dərk edən şəxs heç bir şəraitdə mənəvi tələblərini fiziki həyat tələblərinə bir an da olsa dəyişə bilməz. Beləsi dünyəvi nəfsini tam cilovlamağı bacarır və müqəddəs olur.

Təbiidir ki, mən bu kitabımı yatıb yuxumda görmüşəm. Yazdığım 60-dan çox kitab, 1000-ə yaxın elmi və kütləvi məqalə, 35 il fasiləsiz Az TV-də "Təbiəti sevənlər" proqramının aparıcısı kimi ayda 1-2 dəfə çıxışlarım əhaliyə və onun ətraf mühitinə daırdır. Ömrüm boyunca etdiklərimi, eşitdiklərimi, gördüklərimi və oxuduqlarımı qəlbimin tələblərinə cavab kimi, aqlımın imkanını səviyyəsində analiz edib yazmışam. Bəşəriyyətin uzun müddətli tarixi inkişafında uğurlarını və problemlərini müqayisə etməklə hər kə-

sin rəftarında olan çatışmazlıqları vaxtında bilib aradan qaldırmasına kömək etmək mənim daxili tələbatım olub. Düşünürəm ki, adamın xətalalarının çoxu bilməzlikdən baş verir. Bunları açmaq üçün mənə elmi ixtisasım (biologiya və ekologiya), insani canlılar aləminin növlərdən biri kimi tanımadığım, xüsusən də onun sinir sisteminin və hiss üzvlərinin quruluşuna və funksiyasına, hormonal sistemin əhəmiyyətinə, əhalinin ətraf mühitə münasibətinin tarixinə və indiki durumuna bələd olduğum kömək edib. Allahın birliyinə söykənən dinlərə, xüsusən də İslam dininə müqəddəs inam bələdçim olub, qələməmə güc, gözlərimə işıq verib.

«Həyatın 151 ilkin tələbi» başlığı altında verilmiş tövsiyələr 6-7 yaşlı uşaqlardan tutmuş qocalara qədər nisbətən aşağı səviyyəli adamlar üçündür. Oxucuların və tamaşaçıların 101 sualına cavablar mənim subyektiv fikirlərimdir. Kitabın sonunda verilmiş 70-dən çox termin və anlayışın açıqlanması hörmətli oxucuların yaddaşını itiləməyə xidmət edir. Qısa ədəbiyyat siyahısı problemin qədimliyini və müasir aktuallığını xatırlatmaq məqsədi güdür. Kəlamların, esse və aforizmlərin arasında konkret əlaqə az olduğu üçün onları əlifba sırasına görə yerləşdirdik. “Əməl güzgüdür” kitabımdan buraya gətiriyim bəzi müddəalar mövzunun tamlığını təmin etmək üçündür.

İstəkli oxucular, bu kitabın ilk nəşrinə dair hər hansı qeyd və təklifləriniz böyük minnətdarlıqla qəbul edilər və gələcək nəşrlərdə mənli-mənsiz nəzərə alınar, inşallah.

Qara Mustafayev

Təşəkkürlər:

Bu kitabın araya-ərsəyə gəlməsində xüsusi zəhmətləri olan dəyərli alimlərimiz: redaktor **Məcnun Babayev**, xüsusi rəyçilər **Tariyel Talibov**, **Ağavəli İbrahimov** cənablarına sonsuz minnətdarlığımı bildirirəm. Akademik A.M.Məhərrəmovun Azərbaycan Dövlət Universitetinə rektor olduğu son 10 ildə buradakı inkişaf məni valeh edib, maksimal faydalı olmağa səsəyib, bu kitabı yazmağıma da stimül olub. Cənab rektor Abel Məhərrəmovə çox minnətdaram.

«Düşünək və düşündürək», kitabım haqqında əziz oxuculara rəy və təklifləri üçün əvvəlcədən təşəkkür edirəm.

Hörmətlə!
Müəllif

A

Abır, həya, izzət, ismət və nəzakət insanın mənəvi dayağıdır. İzzət-hörmət, ismət-gözəl deməkdir. Kişinin ailədə və cəmiyyətdə hörmətli olması onun böyük göstəricisidir. Qadının ismətli olması Allah payıdır, onun abırlı, həyalı və gözəl zənən olması deməkdir. Abırlı qadın sakit, düşüncəli, incə və zərif rəfdarlı olur. Həyalı zənən risk etməyən, hətta öz haqqını tələb etməkdən çəkinən, yad kişi ilə danışarkən onun üzünə baxmağa utanan qadına deyilir.

Acından quduran düzələr, toxundan quduran düzəlməz. Qudurmaq real və bənzətmə olur. Real qudurma xəstəlikdir (quduz xəstəliyi). Bunu müalicə etmək olur. Qudurmağın bənzətmə forması sağlam adamın davranışının pozulmasıdır. Bunun bir formasına aclıq, ikinci formasına toxluq səbəb olur. Aclıqdan quduran adam icazəsiz ərzaq götürür, yeməxanada yeyib, sonra çıxıb qaçır və s. Onun əcaib rəftarını görənlər quduzluq xəstəliyinə bənzədirlər. Beləsi minimal həyat vasitələri ilə təmin olunduqdan sonra davranışını normaya salır. Toxluqdan quduran sağlam adamın davranışı anormal olur: xasiyyəti kobudlaşır, heç kimi saymır, uşağa, qocaya, qadına fərq qoymur, yas məclisində qəşş edib gülür, xoşuna gəlməyəni döyür və s. Beləsini təsadüfən varlanmasından əvvəlki normal davranışına qaytarmaq çətindir. Ona görə ki, az ağıllı adam gördüyündən ayrılı bilmir. Onun normal davranışına qayıtması üçün neqativ yollarla əldə etdiyi sərvətlərdən məhrum

olmalıdır, özünün ümidinə buraxılsa, heç vaxt düzəlməz, daha da pisləşər.

282838 **Adam adamı axtarar, insan insanı.** Adi adamların həyatdan tələbi, yaşamasının mənası müdrik-kamil insanın tələblərindən kəskin fərqləndiyi üçün bunlar bir yerə sığmırlar. Adi adam adiləri, kamil insan isə insanları axtarır. Lakin bu ayrılıq formalıdır, əyləncə xarakterlidir. Müdrik-kamil insanlar adi adamlara həmişə və hər yerdə qayğılı yanaşırlar.

Adam çiy içər, çiy yeməz. Mən bu kəlamı ilk növbədə ana südüünə və çörəyə aid edirəm. Adamın çiy halda içdiyi təkcə su deyil. Körpə uşaq hələ su içməyin nə demək olduğunu bilmədən çiy süd əmir (içir). Lakin heç kim, heç bir yaşında çiy çörək (xəmir) yemir və yeyə də bilməz. Qədim insan növləri od kəşf etdiyi vaxtdan öncə ət, meyvə, xeyli sonra çörək (bişmiş xəmir) yeməyə başlayıb. O vaxtdan indiyə qədər dünya əhalisinin əsas ərzağı bişmiş yeməklər, o cümlədən çörəkdir. Çiy süd əmmək insandan öncə heyvana xasdır. Buna görə də sivil olmayan adamların vəhşi heyvanlıq xislətləri sivil insanları qorxudur: "adama etibar etmə, çiy süd əmib" – deyirlər. Çiy xəmiri it də çətin həzm edir. Xəmiri bişirmək üçün nazik yayırlar ki, onun içərisi də bişsin. Qalın çörək bişirmək istəyən xəmirə mütləq acıtma (maya) qatmalıdır. Acıtmanın tərkibində olan mikroorqanizmlər yüksək istinin təsirindən qırılır, onların yerində qalan boş məsamələrə qaynar buxar daxil olur, xəmirin hər yeri bişir.

Adamdan adam, insandan insanlıq qalar. Təbiidir ki,

adamdan adam əmələ gəlir. Əlbəttə, ata-anadan dünyaya gələn hər bir uşaq nə ata deyil, nə də ana, tamam yeni keyfiyyətli varlıqdır. Həmin uşaq soy kökündə olmuş bir dahiyyə də oxşaya bilər, ağılsıza da oxşaya bilər. Təkamülün bu mexanizmi hələlik idarə edilə bilməz bir prosesdir, Allah sirridir. Hər halda genetik baxımdan "arpa" əkməmiş valideynlərin "buğda" tələb etməyə haqqı yoxdur. Onlardan özlərinə yaxın adam gözlənir. Adi adamdan dahi əmələ gəlməsi Allahın payıdır. İnsandan da özü kimi (nisbi mənada) insan əmələ gəlmək ehtimalı var. Dahinin övladının dahi olması mümkündür, bunu hamının tanıdığı sülalələr göstərir. Ağıllı insandan ağıllı övladların əmələ gəlməsi insanlığı yaşadır. Ona görə deyirlər ki, insan müvəqqəti, insanlıq daimidir. Həqiqətən yüzlərlə adamın içərisindən yetişən bir nəfər müdrik insanın hesabına insanlıq yaşayır. İnsanlığı yaşadan müdrik-kamil şəxslərin çoxuna öz vaxtında qiymət verilmir. Bəzən onlar elə adamların arasında olur ki, hətta zərərli hesab edilirlər. Amma kamil – müdrik olduqları üçün nadanların səviyyəsinə enmirlər.

Adamı özünə qul kimi tabe edən kəs Allaha şərik çıxır. Kainatda bütün varlıqlar qul, Allah isə qul sahibidir. Ona görə Allahdan savayı heç kimə, heç nəyə itaət etmək olmaz. Heyvanı da qul vəziyyətinə salıb özünə tabe etmək günahdır. Mən din xadimi deyiləm, amma inanıram ki, adamı özünə qul kimi tabe etmək Allaha şərik çıxmaqdır və beləsinin aqibəti pis olar.

Adamın davranışı eyni qala bilməz. Hər kəsin davranışı onun yaşından, ağılından, iradəsindən, istəyindən, səyindən, ətraf mühitindən, sosioloji şəraitindən, təminat sə-

viyyəindən, hətta ailə tərkibindən asılı olaraq dəyişir. Lakin bütün dəyişmələr sağlamlığın qorunmasına, başqaları üçün yararlı olmağa, mənsub olduğu xalqa xidmət etməyə yönəlməlidir. Hər kəs gücü çatan yükün altına girməlidir. Özünü saxlaya bilən kəs normal adamdı, ailəsini saxlaya bilən əvvəlkindən üstündü, qonşusuna, elinə, obasına yaranan artıq şəxsiyyətdir, xalqına yarayan müdrik – kamil insandır, dünya sivilizasiyası üçün faydalı olan işə kamil dahidir. Beləliklə, hər kəs Allahın verdiyi yüksək ağılından bəcaırlı istifadə etməklə, irəliyə doğru dəyişə-dəyişə dünyada məşhur şəxsiyyət ola bilər. Ağılından düzgün istifadə edə bilməyən istedad sahibi davranışını pis əməllərə doğru dəyişə-dəyişə ruhi xəstəyə qədər enə bilər. Ən düzgün yol – Allahın buyurduğu yoldur. Uşaqlıqdan qocalana qədər davranışın dəyişməz qalması normal hal deyil.

Adamın davranışını idarə edən mexanizmlərin rolu yaşdan asılı olaraq dəyişir. Üç yaşına qədər instinkt əsas rol oynayır. Təxminən 20 yaşa qədər hissiyyət üstünlük təşkil edir, amma təlim də istiqamət verir. 20-30 yaşında istedad (anadangəlmə ağıl) və təlim, ondan sonra ağıl, zəhmət və təcrübənin birləşməsi idarə edir. Əlbəttə, bu mərhələlərin müddəti fərdi xarakterli ola bilər.

Adamın qiymətini şərti də olsa, insan bilər. İnsansız bütün kainat qaranlığa bürünmüş boşluqdur. Onun soyuğu dondurur, istisi yandırır, işığı da yalov kimi məhv edir. Bütün bunları dərk edib qiymətləndirən insandır hər bir canlı-cansız varlıqların faydasını və zərərini, pisini və yaxşısını dərk edib fərqləndirən insandır. Dünya əhalisini təşkil edən konkret adamlar hədsiz səviyyədə müxtəlifdir. Bu müxtə-

liflik fiziki baxımdan nə qədərdirsə, əqli-ruhi baxımdan qat-qat çoxdur. İdrakın məhəng daşı müqayisədir. Heç kim nə öz tayına, nə də özündən çox bilənə qiymət verə bilməz. Yalnız kamil insan özündən az bilən adama qiymət verə bilər. Unutmayaq ki, ağıla paxıllıq yoxdur. Hamıya elə gəlir ki, o hamıdan ağıllıdır. Hətta ən çox müdrik – kamil insan da adamın qəlbini oxuyub qiymət verə bilməz. Heç bir adamı artıq, yaxud yararsız hesab etmək olmaz. Hərənin öz yeri var.

Adamları yaradan Allah onlardan insanlar yetişməsi üçün də yollar açıb. Təxminən 60 milyon il əvvəl indiki meymunlara oxşayan Primatlar adlı heyvanlardan adama oxşayan bir qol ayrılıb. Həmin qoldan çoxlu adam növü inkişaf edib, yaşayıb, nəhayət nəslə kəsilib. Son 2 milyon il ərzində Dərrakəli adam (*Homo sapiens*) adlı növ yaranıb. Ondan müasir sivil insanların formalaşması son 50-60 min ilin məhsulu hesab edilir, lakin gəlin etiraf edək ki, indiki 8 milyard əhalinin cüzi hissəsi kamil insandır. Adamlardan kamil insan yetişməsinin yalnız bir yolu var – Allahın müəyyən etdiyi qayda ilə yaşamaq yolu! Əhalinin həyat sərvətlərini halal qazanmasına Allah heç bir məhdudiyət qoymayıb, lakin qazandıqlarını xərcləmək qaydalarına ciddi məhdudiyət qoyub. Tarix göstərir ki, özünün halal qazancını Allahın buyurduğu yollara sərf etməyən kəslərin özü və ya nəsiləri gec-tez böyük bəlalılarla üzləşir.

Adamın cismini idarə edən onun canı və ruhudur. Adamın hərəkətini, danışığını və tədbirlərini idarə edən onun sinir və hormonal sistemləridir: qəlbi, yəni qeyri-iradi proseslərin mərkəzi; idrakı (iradi proseslərin mərkəzi); hiss

üzləri (gözlər, burun, qulaqlar, hətta dəri); hormonal sistem, yəni sintez etdiyi şirəsini birbaşa qana və ya bədənin müxtəlif üzvlərinə ifraz edən vəzlər. Unutmayaq ki, beyin bədəni sinirlərlə, eyni vaxtda çox vacib hormonlarla idarə edir. Bilirsiniz ki, iş olan yerdə enerji lazımdır. Beynin və qəlbın enerjisinə ruh, bədənin enerjisinə isə can deyilir. Enerjisiz nə bədən, nə də beyin ola bilməzdi, deməli ruh be-yindən, can isə bədəndən əvvəldir. Hər ikisi hüdudsuz ilahi gücün hissələridir.

Adamın yüksəlməsinin həddi var, alçalmasının isə heç bir hüdudu yoxdur. Cəmiyyəti təşkil edən əhalinin ierarxiyası ailədən başlamış beynəlxalq miqyasa qədər bütün birlikləri əhatə edir. Belə böyük əlaqə spektrində hamı yüksəlməyə çalışır, amma çox adam özü də bilmədən alçalır. Ona görə ki, ierarxiya nərdivanı ilə qalxmağın hüdudu var. Elə adam olur ki, kiçik ailəsinə də rəhbərlik edə bilmir. Eləsi də yetişir ki, dünyanın rəhbəri ola bilər. Məsələn, Həzrəti Mühəmməd (Ə.S.) Peyğəmbər kimi. Lakin adamın alçalmasına heç bir hüdud yoxdur. Məsələn, Hitler rəhbərliyə alman xalqının böyük vətənpərvər oğlu kimi qəldi, amma sonu faşist kimi qurtardı. Erməni quldurları azərbaycanlılara qarşı təkrar-təkrar apardıqları soyqırımını saysız-hesəsiz antiinsanılıqla müşayət edilib. Xocalı soyqırımının yaradıcılarını və icraçılarını vəhşi adlandırmaq vəhşilərə böhtandır. Acgöz və cılız yırtıcı akula onlardan qat-qat mərhəmətli davranır. Görünür ki, adamların alçalmasına həqiqətən heç bir hüdud və limit yoxdur.

Adamın yoxsullara həqarət, maddi zənginlərə isə hörmət etməsi onun əxlaqsızlığına işarədir. Həzrəti Mü-

həmməd Peyğəmbər bəşəriyyətin əxlaqını tamamlamaq üçün göndərilib. Allahı ən çox təmin edən yaxşı əxlaq və saleh əməldir. Adamın əxlaqı varsa, hər şeyi var, əxlaqı yoxsa heç nəyi yoxdur. Əxlaqsız adamlar heyvan arasında heç bir fərq yoxdur. Əxlaqın passiv forması insanın daxili qadağaları, fəal forması isə - onun əməlləridir. Əxlaq göydən düşmüşdür, bazarda satılmır, anadangəlmə təməl üzərində tədricən formalaşır və xoşbəxt olmağın yollarını öyrədir. Əxlaq həqiqətin bar verməsidir. Əxlaq xeyirhaq niyyət, xeyirhaq əməldir. Əxlaq mədəniyyəti sənətdən, yüksəyə qaldırır. Əxlaq ilə qəbahət tərs münasibətdir, yalan və ədalətsizlik isə əxlaqı zəiflədir. Əxlaq olmayan cəmiyyətdə qanunlar əhəmiyyətsizdir. İnsanın əxlaqı onun göründüyü deyil, olduğudur. Ris əxlaqın izi itmir. Əxlaqı pozulmuş millət yaşayıb qala bilməz.

Adamlar arasında əmələ gələn ünsiyyət ya mehriban dostluğa, ya da qatı düşmənçiliyə səbəb olur. Ünsiyyəti olmayan adamlar arasında nə dostluq yoxdur, nə də düşmənçilik. Təbiətdə də belədir. Neç vaxt görüşməyən heyvanlar arasında konkret əlaqə forması yoxdur. Amma insanın mənəvi həyatı bütün bəşəriyyəti dost edə bilər. Adamların bir-birini görmək istəməsi insanlığın başlanğıcıdır. Lakin dostu düşmən etmək, düşməni dost etməkdən təhlükəlidir. Adamların xasiyyəti yolxucu xəstəlik kimi bir-birinə tez keçir. Nəyəylə ünsiyyət məyus edər, sağlam əqidəli alimlə ünsiyyət isə xəzinə bəxş edər. Ona görə adamlarla ünsiyyətin hüdudu gözlənilməzdir. Ünsiyyət səmimi olmalıdır, bunu müəyyən etmək isə çətindir. Hər halda ünsiyyətdə olan adamın insanlaşma ehtimalı var, təkləkdən isə

vəhşiləşmə gözlənir. Pis adamlar şər işlərdə ünsiyyətə girirlər. Səmimi dost, ləyaqətli və əxlaqlı adamlarla ünsiyyət proqresə aparar.

Adamların vərdişi pis və yaxşı olur, amma hamısını biz yaradırıq, sonra da özümüzə ağılıq edir. Pis vərdiş adamın ən böyük düşmənidir. O, sürətlə yayılır, sahibinin əl-ayağını qandallayır, düşünmə bacarığını öldürür, vərdişin özünə də yeni vərdiş yaranır. Beləliklə hər bir ölkənin əhalisi zərərli vərdişlərindən yaxa qurtara bildiyi qədər azad yaşamağa laiqlidir.

Adamın sevgisini idarə edən onun qəlbi, ağılı, duyğuları və hormonal sistemidir. Qəlb və hormonal sistem iradi deyil, ağılı isə iradi proseslərə rəhbərlik edir. Sevgiyə çatmaq qəlbin tələbini ödəməkdir, ağıla dayaqdır. Sevənə yardım etmək və mərhəmətli olmaq insanlıq amalıdır. Həqiqi sevgi iki nəfərin birlikdə duyub, birlikdə dərk etməsidir. İnsanı sevgi qədər heç nə təmin edə bilməz. İnsani dəyərlərin cəminə böyük sevgi demək olar. Eyni insanda sevmək və sevilməyin birləşməsi ən böyük xoşbəxtlikdir. Sevgi bəşəri birliyin özülüdür. Sevgi iki bədənin bir qəlbidir, onların sözə ehtiyacı yoxdur. Uğurlu sevgi ağılı gücləndirir, uğursuz sevgi isə daha da alovlanır və ağıllını dəli edir. Sevgiyə müqavimət göstərmək alova benzin tökmək kimidir. Qocalığın sevgi xatirələri ömrün xoş günlərini təkrar yaşamaq qədər şirindir. Dünyada nə qədər əhali varsa, bir o qədər də düşüncə forması və qəlb sevgisi var. Həqiqi sevgi kənar yaxşılığın və pisliyin təsirindən artıb-azalmaz. Sevgi haqqında düşüncələrimi qədim yunan filosofu Aristotelin deyimi ilə qurtarmaq istəyirəm: «Sevmək əzab çəkməkdir,